Най-древните оцелели строежи по българската земя

Любомир Цонев

Най-древните недвижими археологически обекти по територията на съвременна България, които са оцелели в задоволително състояние до днес, са мегалитите. Те са градежи преди всичко с духовни функции, не са жилищни или стопански постройки, много рядко засягат военни съоръжения.

Мегалитите са праисторически съоръжения, изградени чрез групиране или сглобяване на повече или по-малко грубо обработени стълбовидни или плочести скални блокове, които са сравнително големи, съпоставени с човешкия ръст или с размерите на самото съоръжение. Понякога за градеж се употребяват и многостенни блокове с неправилна форма. Мегалитите се отличават принципно от всички други видове градежи по това, че не прилагат техниката на зидането, т.е. градивните елементи не се разполагат на слоеве, които да лежат един върху друг. Проявяват се най-често в две базови форми – менхири и долмени – които от своя страна имат своите вариации и комбинации.

Менхирът е стълбовиден скален блок, вертикално забит в терена. Няколко менхира може да се разположат в кръг (кромлех), в права линия (алея), в неподредена или в подредена (решетка) група.

Долменът е голяма скална плоча, издигната върху постамент с различна форма. Според вида на постамента различаваме: (а) 3 – 4 вертикално забити каменни крака – долмен тип „маса“; (б) 3 – 4 стени от монолитни плочи, вертикално забити в правоъгълен план – долмен тип „камера“; (в) основата се формира от повече на брой монолитни стени, шестоъгълна по план, или дори цилиндрично изградена от добре одялани блокове-квадри – долмен тип „цилиндър“. Долменът може да бъде доста дълъг и тогава се нарича коридорна гробница, а при достатъчно усложняване на конструкцията се превръща в мегалитен храм. Няколко долмена може да се разположат близо в компактна група. В някои мегалитни находища срещаме и мегалитни съоръжения, специфични само за даденото място – например менхири от два блока, сглобени един върху друг като буквата „Т“, се наричат „таула“ и се срещат само на Балеарските острови; коридорни гробници има в Западна Европа, но не и в Източна; сложните по планировка и техника мегалитни храмове срещаме само на остров Малта; кръгове от вертикално забити една до друга каменни плочи (за разлика от кромлехите, които са създадени от забити на разстояние стълбовидни блокове!) има на Балканите, но не са ни известни в районите А и В (вж. стр. 82). Кромлехите най-често

Менхир, с. Петокладенци, Плевенско

МЕНХИРИТЕ и техните производни

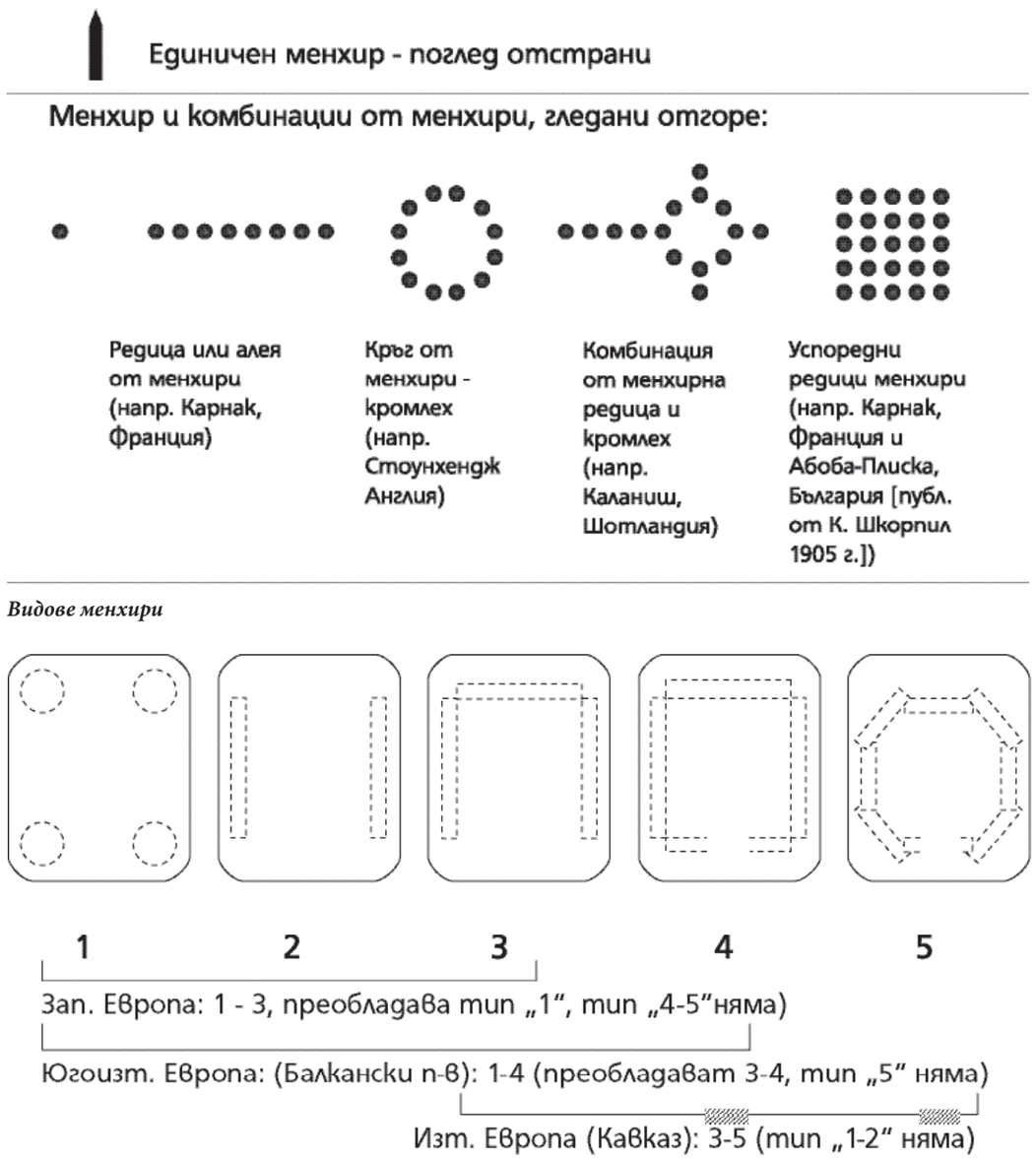

Видове менхири

Видове долмени

не ограждат друг обект, но понякога в тях има долмен. Често кромлехът около долмен е включен в могилата около долмена. Но не винаги! В кръгове от плочи обикновено има друг обект – ямно погребение, цистов гроб, долмен или дори класически куполни гробници, както е в Микена.

В рамките на Европа можем да дефинираме поне 3 основни мегалитни района, които за удобство ще назовем А, Б и В. Район А е цялата западна част от континента (Швеция, Дания, Великобритания, Ирландия, Холандия, Северна Германия, Франция, Португалия, Испания, островите Майорка и Менорка, Сардиния, Малта). Там мегалитните паметници са най-многобройни и произхождат от периода IV – II хил. пр.Хр. Блоковете, от които са създавани, в преобладаващата

Доц. д-р Любомир Цонев е завършил физика в СУ „Св. Кл.Охридски“ и от 1978 г. работи в Института по физика на твърдото тяло при БАН. Занимава се с оптичните свойства на плоски световоди, сферични холографски дифракционни решетки и луминесциращи кристали. От 2003 г. започва да изучава мегалитните обекти у нас от гледище на физиката – конструкция, ориентация и датировка. Пропагандира усвояването в България на термично или оптично стимулираната луминесценция като модерен физичен метод, който е най-подходящ за датирането на мегалитите.

си част са най-слабо обработени, понеже най-често са били довлечени и оставени по терена от топящите се ледници, дошли от Скандинавия.

Район Б обхваща източната половина на Балканския полуостров (България; Одринската и Странджанската част от Турция; Източните Родопи в Гърция). Балканските долмени вероятно са строени в интервала XII – VI в. пр.Хр. Менхирите на Балканите изобщо нямат надеждна датировка – предполага се, че са от времето на долмените или дори по-стари.

Район В обхваща Западен Кавказ и планините на Армения. Долмените в Кавказ датират от периода XXV – XV в. пр.Хр.

Градивните блокове в районите Б и В са били по-сериозно обработвани, понеже там най-често са били отцепвани от местни скални масиви.

Изключително важен научен проблем при мегалитите в Европа е изясняването на хронологията с цел да се проследи миграцията на идеите, довели до разпространението на мегалитното строителство в рамките на континента. Досега датирането на мегалити се извършва само по т.нар. радиовъглероден метод, който изисква наличие на органични останки, синхронни със строежа на обектите. Датирането с радиовъглеродната техника е трудно при долмените и практически неприложимо към менхирите, понеже там няма нито керамика, нито останки от синхронни погребения. Според нас единственият научен подход към датирането на мегалитите е т.нар. оптично стимулирана луминесценция (dating by OSL – Optically Stimulated Luminescence). Този метод не изисква синхронни органични останки, а само анализ на елементи от съоръжението, които са запазени неосветени от слънчева светлина от момента на изграждането на мегалита.

Мегалитите по света изобщо са създавани в периода IV – I хил. пр.Хр. в умерените ширини в цяла Евразия от Атлантическия до Тихия океан. Много малко вероятно е тази култура да се е разпространила толкова далеч чрез миграция на компактно и многобройно население. Много по-вероятно е това да е станало чрез миграция на определени идеи по пътищата на културния и търговския обмен между различните зони.

Автентичната мегалитна идея (която и до днес не е общоприето и убедително формулирана) не е намирала благоприятен прием и почва за развитие навсякъде, а само в определени райони, където всъщност се появяват познатите днес мегалитни огнища. При това тя се е модифицирала, като е приемала в себе си специфични местни религиозни представи и практики. Следователно мегалитите от дадено огнище трябва да се интерпретират не само като местни творби, а чрез комбинация от локални и универсални представи на праисторическото население. Сигурно мегалитите на Балканите носят отпечатък от някакви вярвания и ритуали на траките, съответно мегалитите в Кавказ –

от вярванията на скитите, но това не може да изчерпва тяхната идеология и обредност.

В България мегалитните паметници са разположени в източната половина на страната. Менхирите са най-слабо изучени. У нас се срещат разнообразни менхирни обекти, които включват общо около 200 броя менхири. Изолирани менхири има при селата Староселци, Петокладенци и Стежерово (Плевенско); Кайнарджа (Силистренско); Овчарово (Харманлийско), Хасковски минерални бани (Хасковско). Кромлехи има при: с. Долни Главанак край Маджарово (открит от Г. Нехризов през 1998 г.); при с. Старо Железаре, Пловдивско (открит от Г. Китов през 2002 г., оставен без никаква грижа, днес той е практически разрушен; в Сакар планина (самостоятелни или около долмени, напр. при с. Планиново); до с. Бяла на р. Вая, по северния склон на н. Емине. Групите менхири са съсредоточени главно в Шуменско: безредни (2 групи край Плиска, 1 група край с. Царев брод, Шуменско) и подредени в решетки (5 групи край Плиска и с. Златна нива, Шуменско).

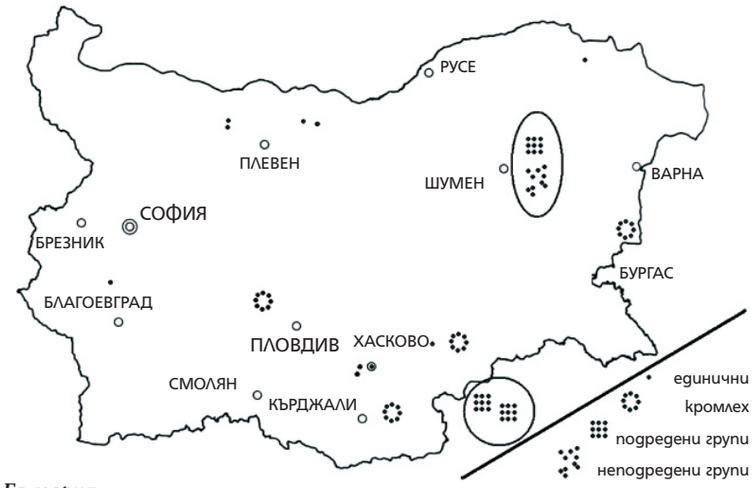

Менхирите в България

Долмените в България

Менхир, с.Стежерево, Плевенско

Долмените на Балканите са разположени в т.нар. Одринска яка – планините Странджа (у нас около 100, в Турция около 200), Сакар (около 150) и Източните Родопи (не повече от 100). Единствено ансамбълът в Сакар планина е изцяло на българска територия и затова е най-подходящ за сериозно изучаване.

Полезно е да разграничим в българска Странджа три района: източен, който обхваща крайбрежието и парк Странджа; централен (селата Евренозово, Граничар, Горно и Долно Ябълково, Белеврен, Кирово) и западен, който всъщност обхваща т.нар. Дервентски възвишения (селата Крайново, Голям Дервент, Лесово). В източния район има само 3 – 4 относително запазени долмена (еднокамерни, отхлупени, без фасади) в обхвата на Маслен нос. Долмените в парк Странджа са силно разрушени и не са подходящи за културен туризъм изобщо. Те са предимно еднокамерни, най-често отхлупени. В централния район са най-запазените, големи и сложни долмени – двукамерни, често с дромос, но без развити фасади. В западния район съжителстват както добре изработени долмени (Г. Дервент), така и крайно примитивни (Крайново). При с. Г. Дервент има два съседни долмена, които са практи-

Група менхири Плиска

Долмен в Странджа, с. Кирово

Долмен в Странджа, с. Голям Дервент

Долмен в Странджа, с. Граничар

чески запазени с автентичните си капаци. И двата имат уникални лицеви плочи, които не само са много по-добре обработени от всичките останали плочи, но са украсени с декоративни елементи, гравирани в камъка. Единият от тази двойка всъщност е най-монументалният и напълно развит у нас – триделен, с 2 камери и дромос, като никой от трите му дяла не е отхлупван! А вероятно най-красивото долменно покритие срещаме при еднокамерен долмен до с. Граничар.

Сакар планина е удобно да се разглежда в две зони – северна и южна. В Северен Сакар са запазени много повече, по-интересни и разнообразни долмени, отколкото в Южен Сакар. В Северен Сакар се намират: най-архаичният долмен (м. Кавуралан); най-големият долмен на Балканите (м. Славова кория) – двукамерен, голямата камера има размери 2,5 х 2,5 м; най-запазеният у нас двукамерен долмен с фасада (м. Бялата трева); единствената на Балканите двойка долепени двукамерни долмени, в която единият е голям, а другият – доста по-малък (м. Нъчеви чаири); най-сложният полидолменен обект (м. Бакалов кладенец). В Сакар се срещат долмени със скосени трапецовидни напречни стени, каквито няма в Странджа. Северен Сакар е най-подходящото място за долменен туристически резерват у нас.

Кромлех, с.Старо Железаре, Пловдивско

Кромлех, с.Долни Главанак, Източни Родопи

В Родопите долмените не образуват единен ансамбъл, а се разпадат на многобройни малки групи. Срещат се предимно в източната част (до с. Остър камък, до с. Хасковски минерални бани, около селата Железино и Плевун, до с. Черничево), но изненадващо са забелязани и в централната част, макар че там са извънредно слабо проучени (по източния склон на вр. Свобода недалече от обсерваторията Рожен; също така между селата Барутин и Буйново). Източнородопските долмени са с най-малки размери у нас, понеже са градени от шистови плочи, а те са по-тънки и по-крехки от плочите в Сакар и Странджа, които са предимно от гранитоидни скали, а по-рядко от мрамор. Конструкцията на родопските долмени поражда предположението, че са създавани в доста различни епохи.

В периода 2006 – 2010 г. малък българо-испански екип извърши проверка по една много популярна напоследък в Европа хипотеза. Оказа се, българските долмени нямат специфична астрономична ориентация (соларна, лунарна, планетарна, астрална); те имат само неспецифична насоченост към южния полухоризонт, която няма астрономичен характер, а е свързана с почитта към слънцето в най-абстрактен смисъл. В Сакар обаче екипът установи неизвестен досега сакрално-топографски ориентационен принцип: долмените много често са ориентирани така, че да сочат към по-близък или по-далечен хълм, на чийто връх има древно скално светилище, което датира по-рано от долмените.

Може никога да не изясним докрай функцията, идеологията и обредността, свързана с балканските мегалити. Но именно тук се крие голямото предизвикателство за нас като хора от XXI век: да у важаваме и пазим паметниците от една култура отпреди *5 – 6 хиляди години, въпреки че не я разбираме днес и вероятно никога няма да я разгадаем докрай*. Има обаче една универсална позиция, от която можем да ценим мегалитната култура – естетическата.

За запазване, изучаване и експониране на мегалитите у нас е наложителна съвместна работа на специалисти от много области: геология, физика, археология, архитектура, ландшафтно проектиране и туристически мениджъри. Но най-важното изискване е да обичаме тези прекрасни и тайнствени обекти. ■

Долмен – Сакар, с. Хлябово

Аржентински мравки завладяват света

Васил Големански

През 20-те години на миналия век в науката се появява съобщение, че аржентинска мравка с научно име Linepithema humile е открита за първи път по южното крайбрежие на Франция и в Испания. Но тогава на този факт почти никой не обръща сериозно внимание, защото и преди това е известно, че някои видове животни често биват пренасяни от един континент на друг чрез товари на кораби, самолети, птици, чрез туристи и любители на екзотични животни и др.

Но само за няколко десетилетия аржентинските мравки, вече по естествен път, бързо заселват и други страни от Европа и само за 2 – 3 десетилетия завладяват и Португалия и Италия. Днес вече се знае, че аржентинската мравка линепитема хумиле е упорит вид нашественик, класифициран от специалистите като опасен инвазивен вид, който се е разпространил и успешно аклиматизирал в над 15 страни от Южна Африка, Нова Зеландия, Япония , Америка, Европа и Австралия.

Аржентинските мравки са сравнително дребни – работничките достигат само до 3 мм дължина, но тяхната царица може да достигне и до 10 – 12 мм. Живеят в големи колонии по няколко хиляди и десетки хиляди индивида. Тяхната естествена родина са Северна Аржентина, Уругвай, Парагвай и Южна Бразилия. Интересна биологична особеност на този вид е, че когато се срещнат две съседни гнезда или многохилядни колонии, те не воюват помежду си както другите видове мравки, а се кооперират и образуват нова, още по-голяма колония (суперколония), която заема и по-голям периметър на разпространение. Днес е установено, че европейската суперколония вече заема площ около 6000 км по средиземноморските брегове, а калифорнийската в Америка – около 900 км. В статията си „Мравешка суперколония завладява света" американският учен У. Мат (Matt, 2009) пише, че „извънредно широкото разпространение на тяхната популация може да бъде сравнено само с човешкото общество". Тази поносимост на мравките от различните гнезда и географски райони и способността им да образуват суперколонии поставя много въпроси и пред учените генетици и еволюционисти.

Аржентинската мравка линепитема хумиле е включена в списъка на „100-те най-инвазивни видове" в света. Смята се, че в различните страни, в които тя е проникнала, нейното влияние върху местното биоразнообразие е навсякъде негативно в различна степен поради това, че тя е хранителен конкурент на много местни видове животни, включително и на по-едри гръбначни животни. Така напр. в. *Science Daily* (САЩ) с тревога съобщава, че броят на калифорнийския рогат гущер вече рязко е намалял по Калифорнийското крайбрежие поради обстоятелството, че местните видове мравки, с които той се храни, вече са изчезнали или силно намалели след появата на аржентинските мравки по американското крайбрежие на Тихия океан. ■